

महात्मा ज्योतिराव फुले यांची सामाजिक चळवळ

डॉ. माया बी.मसराम

शरदराव पवार कला व वाणिज्य महाविद्यालय गडचांदूर
ता.कोरपना जि. चंद्रपूर महाराष्ट्र

Email ID - mayagondane1972@gmail.com

Mob.No. - 7744999935

-सारांश -

महात्मा फुले हे क्रांतिकारी सुधारणावादी होते. त्यांच्या सामाजिक चळवळीचा परिणाम राष्ट्रीय जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांवर झाला. ते पहिले सुधारक होते ज्यांनी समाजातील खालच्या वर्गात सर्जनशील सक्रिय चेतना रुजवली. महात्मा फुलेंच्या काळात उच्चवर्णीय-शूद्र, अस्पृश्य-अस्पृश्य, ब्राह्मण-ब्राह्मण वगैरे भेदभाव समाजाची मुळे पोकळ करत होता. या सर्व वाईट गोष्टी सामाजिक विषमतेला जन्म देत होत्या. महात्मा फुले यांनी केवळ हिंदू समाजातील जडत्व आणि रूढीवादी विचारांवरच हल्ला केला नाही, तर त्यांनी उच्चवर्णीय लोकांमध्ये प्रेमाने शहाणपण आणि न्याय चेतना जागृत केली आणि त्यांच्यात मानवी समता आणि प्रेमाची पवित्र प्रेरणा दिली. समाजातील सर्व दलित, कामगार, शेतकरी, स्त्रिया इत्यादींवरील उच्चवर्णीय लोकांकडून होत असलेल्या निर्दयी शोषण आणि अत्याचारामुळे ते अत्यंत चिंतित आणि व्यथित होते. महात्मा फुलेंच्या क्रांतिकारी सुधारणांना महाराष्ट्रातही विरोध झाला, पण सत्यशोधक ज्योतिबा फुले अविचल साधकाप्रमाणे त्यांचा मार्ग अवलंबत राहिले. ते उभे राहिले, हलले नाहीत आणि नतमस्तक झाले नाहीत. म्हणूनच सामाजिक धोरण, राजकारण, अर्थशास्त्र, धर्म, शिक्षण, स्त्री-पुरुष समानता आणि सामाजिक न्याय इत्यादी क्षेत्रात आपले विचार आणि नवीन मूल्ये प्रस्थापित करणाऱ्या महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी सामाजिक सुधारणांसाठी केलेल्या कार्याचे विश्लेषण प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आले आहे.

एकोणिसावे शतक हा भारताच्या इतिहासातील सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक क्रांती आणि नवजागरणाचा काळ मानला जातो. या शतकात अनेक महापुरुष अवतरले, ज्यांनी हिंदू समाजात नवचैतन्य प्रसारित करण्याचा स्तुत्य प्रयत्न केला. यापैकी महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी सामाजिक विषमता आणि भेदभावविरुद्ध समता आणि समरसतेची मोहीम निश्चितच ऐतिहासिक महत्त्वाची आहे. एका प्रकाशपुरुषाच्या रूपाने त्यांनी अंधारात भरकटणाऱ्या समाजाला सत्याच्या मार्गाकडे नेले. जोतिबा हे सामाजिक क्रांतीचे प्रणेते होते. त्यांचा संघर्ष केवळ दलितांसाठीच नव्हता; उलट तो दलितवाद दूर करण्यासाठी होता. सर्वजन हिताय - सर्वजन सुखाय ही त्यांची सामाजिक क्रांती होती.

मुख्य शब्द – उच्चभू कट्टरपंथी, शिक्षण, जातिव्यवस्था, पुनर्विवाह, विधवा, बालहत्यागृहा, पाण्याची हौद

जीवन परिचय -

महात्मा ज्योतिबा फुले हे आधुनिक भारतातील दलित आणि महिलांच्या शिक्षण व्यवस्थेसाठी, कामगार, शेतकरी आणि समाजातील दुर्बल घटकांच्या प्रगतीसाठी चालवल्या जाणाऱ्या चळवळीसाठी आजच्या जनमानसातील मानवतावादाची प्रेरणा आहेत. शतकानुशतके भारतीय समाज जातीच्या बंधनाने जखडला गेला आहे, ही अत्यंत निंदनीय बाब आहे. या जातीभेदाच्या भिंती तोडण्याचे काम करणाऱ्या या महापुरुषाचा जन्म 1827 मध्ये महाराष्ट्राच्या पुण्यातील आई चिमणाबाई आणि वडील गोविंदरावजी यांच्या घरी झाला. जोतिबा फुले फक्त एक वर्षाचे असताना त्यांच्या आईचे निधन झाले. ज्योतिबा फुले हे लहानपणापासूनच कुशाग्र बुद्धीचे धनी होते, ज्याच्या प्रभावाने वडील गोविंदरावांनी ज्योतिबा फुले या मुलाला शाळेत दाखल करून घेण्याचा विचार सुरू केला. केवळ उच्चभू कुटुंबासाठी शिक्षणाची दारे त्या काळी खुली होती. अशा अंधकारमय युगात गोविंदराव फुले यांनी आपल्या मुलाला शिक्षण देण्याचे धाडस दाखवले होते. गोविंदरावांनी त्यांचा मुलगा ज्योतिबा फुले यांना वयाच्या सातव्या वर्षी प्राथमिक शिक्षणासाठी मराठी शाळेत दाखल करून घेतले. तो नुकताच लिहायला शिकत असताना, मुंबईचे कट्टरपंथी नेते

धाकजी दादाजी प्रभू जे मुंबईचे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे सर्वे सर्वा नेते होते, यांच्या सांगण्यावरून त्यांना शिक्षण अर्धवट सोडावे लागले. या घटनेने त्या मुलाचे मन हेलावून टाकले. नंतर वडिलांसोबत फुलाच्या व्यवसायात गुंतले. जोतिबा फुले यांचा विवाह 1840 मध्ये जो तेरा वर्षाचा होता. सातारा जिल्ह्यात खंडाळा तालुक्यातील नायगाव येथील खंडोजी नेवासे पाटल यांची कन्या सावित्रीबाईशी झाला, जिचे वय 9 वर्षे होते.

विवाहानंतरही जोतिबा फुले यांनी अभ्यास सोडला नाही. घरातच शिक्षण सुरळीत चालू ठेवले. त्यांच्या अभ्यासाच्या विशेष आवडीमुळे प्रभावित होऊन जोतिबाचे दोन शेजारी, एक गप्फार बेग मुन्सी, जो उर्दू आणि पर्शियनचे शिक्षक होते आणि दुसरा खिश्न, जो सरकारी अधिकारी आणि मिशनरी होता, या दोघांनी जोतिबा फुले चे वडील गोविंदरावांना पुन्हा शाळेत दाखल करण्यासाठी विनंती केली. ज्योतिबाच्या उज्वल भविष्यासाठी जोतिबा फुलेनकडे काहीतरी मिळवण्याची क्षमता होती याची खात्री त्यांना पटली, परिणामी 14 वर्षांच्या ज्योतिबांना 1841 मध्ये मिशन स्कूलमध्ये दाखल करण्यात आले. जिथे सदाशिव आणि लाल गोडे, सखाराम यशवंत परांजपे, मोरो विठ्ठल वाळवेकर यांच्याशी त्यांची मैत्री होती. जोतिबा फुलेने स्कॉटिश मिशन स्कूलमध्ये जॉर्ज वॉशिंग्टन यांचे चरित्र थॉमस पेन यांनी लिहिलेल्या राईट्स ऑफ मॅन या महान पुस्तकाचा अभ्यास केला. 1847 मध्ये ज्योतिबांनी आपले इंग्रजी शालेय शिक्षण पूर्ण केले, त्या दरम्यान अमेरिकन स्वातंत्र्य लढ्याने ज्योतिबा फुले यांच्या मनात मानवतेची समानता, मानवी हक्क आणि मानवाचे स्वातंत्र्य या कल्पनांना जन्म दिला. भारतातही त्यांनी राष्ट्रीय जागृती करण्यास सुरुवात केली. 1848 च्या सुरुवातीला जेव्हा मित्रांच्या मिरवणुकीत जातीय धर्मांधकाडून त्यांचा अपमान झाला तेव्हा त्यांनी मूलतत्त्ववादी समाजव्यवस्था नष्ट करण्यावर भर दिला आणि स्वातंत्र्य, बंधुता आणि सामाजिक न्यायावर आधारित व्यवस्था निर्माण करण्यावर भर दिला, ज्यातून ते पुढे एक महान क्रांतिकारी समाज सुधारक बनले.

महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या सामाजिक चळवळी -

19 व्या शतकाचा पूर्वार्ध हा भारतीय समाजासाठी नवजागरणाचा काळ मानला जाऊ शकतो. कारण साहित्यात अनेक नवीन रूपे आणि नवीन विषय समाविष्ट केले गेले. पत्रकारितेचे नवे आयाम सापडले, त्यामुळे जनमानसात समाजसुधारणेच्या चळवळी झाल्या, पण समाजव्यवस्थेत क्रांतिकारी बदल न होता अनेक बदल झाले. यावेळी महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी भारतीय इतिहासात एका शक्तिशाली आणि प्रभावशाली सामाजिक चळवळीचे अग्रदूत म्हणून प्रवेश केला आणि जातिव्यवस्था अवैध घोषित केली. केवळ उच्चभ्रू लोकांच्या अखत्यारीत असलेले शिक्षण बहुजन समाजाचे अज्ञान, दारिद्र्य आणि समाजातील जातिभेद पाहून त्यांनी ही सामाजिक परिस्थिती सुधारण्याचा निश्चय केला. त्यांनी इ.स. १८४८ साली पुण्यामध्ये बुधवार पेठेतील भिडे यांच्या वाड्यात महाराष्ट्रातील मुलींची पहिली मराठी शाळा काढून तेथील शिक्षिकेची जबाबदारी पत्नी-सावित्रीबाईवर सोपविली. आणि यानंतर जोतीबांनी अस्पृश्यांसाठी शाळा सुरू केल्या. त्यांनी २४ सप्टेंबर इ.स. १८७३ रोजी महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. समाजातील विषमता नष्ट करणे व तळागाळातील समाजापर्यंत शिक्षण पोहचवणे हे सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते. सत्यशोधक समाज सोसायटीचे ते पहिले अध्यक्ष आणि खजिनदार होते. वेदांना झुगारून त्यांनी हे कार्य करण्यास सुरुवात केली. त्यांनी जातीय भेद आणि चातुर्वर्ण्य भेदभावास विरोध करण्यास सुरुवात केली.

सार्वजनिक सत्य धर्म पुस्तक' हा फुले यांचा शेवटचा ग्रंथ. तत्त्वज्ञ म्हणून त्यांचे थोरपण या ग्रंथातून लक्षात येते. 'सत्यमेव जयते' हे बीजसूत्र घेऊन साकारलेला हा ग्रंथ सत्यावर आधारलेल्या नव्या सर्वसमावेशक धर्माच्या तत्त्वज्ञानाची मांडणी करणारा ग्रंथ आहे. प्रस्थापित हिंदू धर्मातील सनातनी ब्राम्हण्यावादी तत्त्वज्ञाने निर्माण केलेल्या शोषण व्यवस्थेने बहुजन समाज समूह पूर्णतः नागवला गेला होता. त्याला नवा जीवनमार्ग दाखवण्यासाठीच सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली आणि या सत्यशोधक समाजासाठी आचारधर्म सांगण्याच्या आवश्यकतेतून सार्वजनिक 'सत्य धर्म पुस्तक'ची निर्मिती झाली आहे. डॉ. नागनाथ कोतापल्ले म्हणतात, "सार्वजनिक सत्य धर्म पुस्तक म्हणजे सत्याशोधाकांचा आचारधर्मच होय. परंतु हा आचारधर्म कर्मकांडाच्या पातळीवरील नाही तर एकूण माणसाला सुखाकडे नेहरा, विचारशक्तीला प्राधान्य देणारा, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांना केद्रवर्ती स्थान

देणारा असा आहे. पारलौकिक विश्व फुले यांना मान्यच नाही. तेव्हा याच लौकिक जीवनाच्या सुखाचा शोध घेणारा असा हा सत्य धर्म आहे." त्यामुळेच माणसाच्या सुखाचे चिंतन प्रकट करणारा हा ग्रंथ मौलिक आहे

महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून जाहीर सभा घेतल्या, पत्रिकांच्या माध्यमातून, छोट्या-छोट्या पुस्तिकांचे वाटप करून, मुलींच्या शिक्षणाला विरोध करणाऱ्या वाईट प्रथा, अन्यायकारक समजूती, देवाच्या नावावर होणारी लूट, दलितांच्या शोषणाला विरोध केला. सत्य-दीपिका, सुबोध-पत्रिका, प्रमोद सिंधू आणि इंदू प्रकाश नावाची वृत्तपत्रे ज्योतिबा फुलेंच्या विचारांची, कार्याची आणि उद्देशाची प्रशंसा करीत होते. जे त्यांना पुढच्या क्रांतीची प्रेरणा मिळत होती. ज्योतिबा फुले यांच्या विचार आणि हेतूने प्रभावित होऊन, मुंबईचे प्रसिद्ध कंत्राटदार व्यंकू कलेवर आणि जया कराडी लिंगू यांनी ब्राह्मण मेजवानीवर खर्च होणारा पैसा गरीबांच्या उन्नतीसाठी आणि शिक्षणाच्या प्रगतीसाठी सत्यशोधक समाजाला देण्याचे वचन दिले. प्रबोधन नियतकालिकाने लिहिल्याप्रमाणे अनेक उच्चभ्रू, श्रीमंत, दयाळू दानशूर पैसे, इतर गोष्टी देण्यासाठी पुढे येत होते. जे हिंदू समाजात किती बदल झाले आहे याचे द्योतक होते. महात्मा ज्योतिबा फुले यांनीही भारतीय समाजात प्रचलित असलेल्या वाईट गोष्टींविरुद्ध वेगाने उठाव केला. ज्योतिबा फुले दुष्कृत्यांचे, वाईट प्रथेचे निर्मूलन करण्यात नेहमी आघाडीवर होते. आपल्या भाषणातून आणि पत्रक, फोल्डर, पॅम्पलेट वाटून त्यांनी जनमानसात चैतन्य जागृत करण्याचे वातावरण निर्माण केले, त्यासाठी त्यांनी सर्वप्रथम विधवाविवाहाला प्रोत्साहन दिले आणि ८ मार्च १८६० रोजी पुना येथील गोखले बागेत नर्मदा नावाच्या एका ब्राह्मण विधवा मुलीचा विधुर रघुनाथ जनार्दन यांच्याशी पुनर्विवाह केला. लग्नाच्या वेळी विधवा 18 वर्षांची होती. महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे विधान होते की जेव्हा ब्राह्मण समाजातील विधुर दुसरा विवाह करू शकतो, तर त्याची विधवा मुलगी किंवा स्त्री पुन्हा लग्न का करू शकत नाही. हा महिलांबाबत भेदभाव का?

महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी महिलांच्या भल्यासाठी बालविवाहाला विरोध केला आणि मलबारीच्या ब्रिटिश सरकारला प्रार्थना केली की, 19 वर्षांपेक्षा कमी वयाचा मुलगा आणि 11 वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलीच्या लग्नाला परवानगी देऊ नये. यासाठी त्यांचे तत्कालीन समाजसुधारक ईश्वरचंद्र विद्यासागर आणि दादाभाई नारोजी यांनीही पाठिंबा दिला होता. महात्मा ज्योतिबा फुले यांनीही समाजात प्रचलित असलेल्या घृणास्पद सती प्रथेवर हल्ला चढवला आणि तिला अत्याचाराचा कळस मानून त्याचा निषेध केला. चारित्र्यहीन पुरुष निष्पाप विधवा महिलांना फूस लावून त्यांना अनैतिकतेत गुंतवून ठेवत असल्यामुळे तरुण विधवांसोबत अनैतिक वर्तनाच्या घटना समाजात सामान्य झाल्यामुळे बालहत्या रोखण्यासाठी महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी एक बालहत्यागृह स्थापन केले. त्यांच्या अनैतिक वर्तनामुळे मुले जन्माला आली की ते समाजाच्या भीतीने कचऱ्याच्या ढिगाऱ्यात किंवा नदीच्या नाल्यात फेकत असत. विधवांची ही असहायता समजून घेऊन महात्मा फुले यांनी 1863 मध्ये अशा विधवा आणि मुलांसाठी आपल्या घरात बालहत्या रोखण्यासाठी बालहत्यागृहाचा वापर केला. लोकहितवादी गोपाळराव देशमुख, विनायकराव भांडारकर, प्रार्थना समाजाचे न्यायमूर्ती, स्मॉल कॉज कोर्टाचे न्यायमूर्ती मदन श्री कृष्ण, मामा परमानंद, वासुदेवराव बाबाजी नवरंग, तुकाराम तात्या पडवळ आदींनी फुले यांच्या बालहत्या निषेधाच्या कार्याचे कौतुकच केले नाही तर बालहत्यागृहाला मदत केली.

महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या प्रेरणेने, रानडे आणि त्यांचे मित्र लालशंकर उमाशंकर त्रिवेदी यांनी 1875 मध्ये पंढरपूरमध्ये अनाथाश्रम उघडले, जे फुले यांच्या समाजसुधारक मोहिमेच्या प्रेरणेमुळे घडले. ज्योतिबा फुले यांनी नेहमीच समानतेवर भर दिला आणि तो समाजात राबवण्यासाठी आणि उच्च-नीच हा भेद दूर केला. ज्योतिबांनी ब्राह्मण पुरोहिताविना विवाह सोहळा सुरू केला आणि त्याला मुंबई उच्च न्यायालयाची मान्यताही मिळाली. अस्पृश्यता दूर करण्यासाठी ज्योतिबांनी त्यांच्या अस्पृश्य मुलांना आपल्या घरी वाढवले आणि त्यांच्यासाठी घरातील पाण्याची हौद सुरू केला. परिणामी त्याला जातीतून बहिष्कृत करण्यात आले. त्यांची समाजसेवेची वाढती कीर्ती पाहून प्रतिगामींनी त्यांच्या हत्येचा कटही रचला. पण ज्योतिबाची समाजसेवा पाहून मारेकरी त्यांचे शिष्य बनले. अस्पृश्यांसोबत जेवायला सुरुवात करून समाजाला अर्थपूर्ण दिशा देण्याचा प्रयत्न केला. मूल न झाल्याने त्यांनी काशीबाई नावाच्या विधवा महिलेचे मूल दत्तक घेऊन समाजाला नवा संदेश दिला. 27 नोव्हेंबर 1890 रोजी पहाटे 2:20 वाजता त्यांच्या हृदयाचे ठोके बंद झाले, समाजाला असा धक्का बसला की यशवंत सोबतच समाजही अनाथ झाला.

निष्कर्ष -

वरील अभ्यासावरून हे स्पष्ट होते की महात्मा ज्योतिबा फुले ज्यांना प्रेमाने महात्मा फुले किंवा महात्मा ज्योतिबा फुले म्हणतात त्यांचा जन्म महाराष्ट्रात झाला. ज्यांनी आपल्या प्रयत्नातून समाज, राजकारण, अर्थशास्त्र, धर्म, शिक्षण, स्त्री-पुरुष समानता आणि सामाजिक न्याय इत्यादी क्षेत्रात नवीन आदर्श आणि मूल्ये प्रस्थापित केली. या क्षेत्रात त्यांनी केलेले कार्य केवळ ऐतिहासिक आणि क्रांतिकारकच नाही तर समाजनिर्मितीलाही ते नवे आयाम देत होते. त्यामुळे आधुनिक भारतातील महात्मा ज्योतिबा फुले हे पहिले भारतीय होते ज्यांनी समाजात सामाजिक आणि सांस्कृतिक चळवळीचा पाया घातला. जातिव्यवस्था, शेतकरी, शेतमजूर, शूद्र-अति-शूद्र आणि महिलांच्या हितासाठी सदैव लढणाऱ्या आणि १९ व्या शतकात एका सशक्त चळवळीचे नेतृत्व करत, दलित आणि महिलांसाठी नेहमीच बंद असलेली शिक्षणाची दारे खुली केली कारण त्यांना माहित होते. समाजात तो बदल शिक्षणाच्या माध्यमातूनच घडवून आणता येईल, जेणेकरून त्यांना सन्मानपूर्वक जीवन जगता येईल. म्हणूनच त्यांनी शिक्षणाचा प्रसार आणि समाजात प्रचलित असलेल्या बालविवाह, बालहत्या, यांसारख्या वाईट गोष्टींना विरोध केला. सतीप्रथा, विधवा स्त्रियांची दयनीय अवस्था, अस्पृश्यता इत्यादी सामाजिक दुष्कृत्यांवर जोरदार आघात झाला. जोतीराव फुले यांच्या सामाजिक कार्याची दखल घेऊन लोकांनी त्यांना मुंबईतील सेभेत १८८८ मध्ये 'महात्मा' ही उपाधी दिली. त्यामुळे जोतीराव फुले हे "महात्मा फुले" या नावाने ओळखले जाऊ लागले. महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी भारतीय समाजात क्रांतिकारी चळवळी करून समाजसुधारक आणि विचारवंत म्हणून महत्त्वाचे योगदान दिले, जे आजच्या समाजात अतुलनीय आहे.

संदर्भसूची -

- योगमाया - महात्मा ज्योतिराव फुले दर्शन एवं चिंतन - हिंदी ग्रंथ अकादमी जयपूर
- धनंजय कीर - दी फादर ऑफ इंडियन सोशल रिवोल्युशन - पापुलर प्रकाशन बॉम्बे
- एल. जी. मेश्राम - महात्मा ज्योतिबा फुले रचनावली भाग 2 -विमल कीर्ती राधाकृष्ण प्रकाशन नई दिल्ली
- डॉ. आश्रू जाधव - महापुरुषांचे वैचारिक अधिष्ठान - सर साहित्य केंद्र प्रकाशन नागपूर
- इंदिरा सुरेश उके - सावित्रीबाई फुले जीवन कार्य - सुगत प्रकाशन नागपूर
- चंद्रकांत वानखेडे, डॉ. आश्रू जाधव - मातंग समाजाचा वैचारिक वारसा क्रांती विचारदायिनी - अस्मिता प्रकाशन नागपूर